

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ІНТЕРАКЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОБРАЗУ “Я”

Т. В. Дмитрова, М. І. Дмитрів, м. Вінниця

Висвітлюється проблема детермінант міжособових стосунків, що особливо загострюється в період соціальних, економічних і політичних змін у суспільстві. Порушується питання активного пристосування людини до мінливого середовища, підкреслюється актуальність впливу образу “Я” на міжособові стосунки. З’ясовано, що ефективність міжособових стосунків у ранній юності значною мірою зумовлюється образом “Я”, специфікою його структурних і змістових характеристик, а показником становища старшокласника в групі ровесників є: когнітивна складність “соціального Я”, тип співвідношення позитивності когнітивного й емоційного компонентів цієї психоструктури.

Ключові слова: образ “Я”, міжособові стосунки, суспільно-політичні зміни, пристосування людини до середовища, структурні характеристики образу “Я”, змістові характеристики образу “Я”, когнітивна складність образу “Я”, “соціальне Я”, позитивність когнітивного компонента образу “Я”, позитивність емоційного компонента образу “Я”.

Освещается проблема детерминант межличностных взаимоотношений, особенно обостряющаяся во время социальных, экономических и политических перемен в обществе. Поднимается вопрос активного приспособления человека к изменяющейся среде, подчеркивается актуальность влияния образа “Я” на межличностные взаимоотношения. Выяснено, что эффективность межличностных взаимоотношений в ранней юности в значительной степени обуславливается образом “Я”, спецификой его структурных и содержательных характеристик, а показателем положения старшеклассника в группе ровесников выступают: когнитивная сложность “социального Я”, тип соотношения позитивности когнитивного и эмоционального компонентов этой психоструктуры.

Ключевые слова: образ “Я”, межличностные взаимоотношения, общественно-политические перемены, приспособление человека к среде, структурные характеристики образа “Я”, содержательные характеристики образа “Я”, когнитивная сложность образа “Я”, “социальное Я”, позитивность когнитивного компонента образа “Я”, позитивность эмоционального компонента образа “Я”.

The problem of interpersonal relations determinants, which is especially urgent at the time of rapid social, economic and political changes in the society, is enlightened in the article. The question of active adaptation of a person to the changing environment is revealed, the actuality of self-image influence on interpersonal relations is underlined. It is clarified that the effectiveness of interpersonal relations during early adolescence depends on self-image, its structural and substantial characteristics. The indicator of high-school student’s position in his/her peer-group is cognitive

complexity of “social self”, as well as the type positivity ratio of cognitive and emotional components within this structure.

Key words: self-image, interpersonal relations, socio-political changes, person’s adaptation to the environment, structural characteristics of self-image, substantial characteristics of self-image, self-concept’s cognitive component, “social self”, positivity of self-concept’s cognitive component, positivity of self-concept’s emotional component.

Проблема. Основну християнську заповідь “Возлюби ближнього свого, як самого себе” окремі люди сьогодні, чого не було раніше, трактують як “Возненавидь ближнього свого, як самого себе”. Прикладом цього може слугувати той факт, що молоді матері-камікадзе залишають своїх малолітніх дітей у світі, котрий вони ненавидять, для того щоб, знищивши себе, знищити якомога більше людей, котрих вони ненавидять так само, як ненавидять самих себе. Звідси актуальність проблеми інтеракційних характеристик образу “Я”. Психологічні дослідження детермінант міжособових стосунків стають особливо актуальними в часи стрімких соціальних, економічних і політичних змін у суспільстві, порушуючи питання активного пристосування людини до мінливого середовища. Свого часу ця проблема була об’єктом дослідження таких учених, як М. Й. Боришевський, E. Berne, T. F. Leary, K. A. Lewin, J. L. Meece, R. H. Monge, C. R. Rogers, M. Rosenberg, W. B. Swann та ін. [1–9].

Найбільш цікавим в означеній проблемі видається вивчення індивідуально-суб’єктних та інтерсуб’єктних характеристик образу “Я” в підлітково-юнацькому віці, коли відбувається становлення нового рівня самосвідомості, зміна критеріїв оцінки свого “Я”, достовірності та об’єктивності, трансформуються ступені когнітивної складності, внутрішньої послідовності, часової стабільності, контрастності, суб’єктивної самоактуалізації.

Мета нашого наукового пошуку полягала в емпіричному дослідженні індивідуально-суб’єктних та інтерсуб’єктних характеристик образу “Я”.

Серед емпіричних *методів* дослідження були: констатуючий експеримент; включене спостереження, контент-аналіз учнівських творів, соціометрія, методи опитування, методи дослідження особистості та методи статистичної обробки кількісних показників. Розроблена нами система критеріїв охоплювала такі *параметри*: ступінь внутрішньої послідовності, цілісності образу “Я”; його зміст; когнітивну складність; спрямованість або позитивність-негативність; особистісні соціально-психологічні очікування; самоствавлення. При цьому диференціація різних сфер самовідображення проводилася за різними принципами: виділено “соціальне Я”, “Я як суб’єкт пізнання”, “Я як суб’єкт позакласної діяльності”. Крім цього, вивчався узагальне-

ний образ самого себе – “глобальне Я” – як родова категорія стосовно видових сфер самовідображення. Встановлювалась адекватність сподівань старшокласників на взаємність і рівень усвідомлення ними свого становища в системі стосунків класу за допомогою коефіцієнта взаємності і коефіцієнта усвідомлення.

Дослідження проводилось у 2006 – 2007 роках. Випробуваними стали старшокласники середніх загальноосвітніх шкіл № 5, 6, 8 та 27 м. Вінниці. Для кожного учня в першій частині експерименту (кількість респондентів на різних етапах дослідження становила від 153 до 208 осіб) було визначено рівень самопрезентації за кожною з досліджуваних сфер самовідображення: “глобальне Я”, “соціальне Я”, “Я як суб’єкт пізнання” і “Я як суб’єкт позакласної діяльності”. Цій меті служило контент-аналітичне опрацювання творів на тему “Про себе”, що стало основою для: 1) виділення особистісних суджень суб’єкта про самого себе, які характеризують ту чи іншу сферу самовідображення; 2) визначення когнітивної складності тієї чи іншої сфери самовідображення кожного випробуваного; 3) виділення груп когнітивно простих і когнітивно складних старшокласників за окремими об’єктами самовідображення. За результатами соціометричних методів групова диференціація проводилася на підставі індексу становища старшокласника в системі міжособових стосунків.

На *першому* етапі експерименту емпіричним показником образу “Я” як регулятора міжособових стосунків була когнітивна складність аспектів самовідображення, що вивчалися. Результативними показниками служили коефіцієнти рангової кореляції Спірмена між рівнями самопрезентації за кожною з виділених сфер самовідображення та індексом становища учня в системі міжособових стосунків.

Статистично значущим виявився лише зв’язок між статусом і когнітивною складністю “соціального Я” ($r = 0,185$; $p < 0,05$), тому групову диференціацію старшокласників було вирішено провести лише за цим об’єктом самовідображення залежно від когнітивної складності школярів. Відтак було виділено п’ять груп респондентів з різним рівнем самопрезентації: 1) значно вищим від середнього (7,8 % старшокласників); 2) вищим від середнього (20,9 %); 3) середнім (45,8 %); 4) нижчим від середнього (14,4 %); 5) значно нижчим від середнього (11,1 %).

Якісний аналіз самоописів і описів своїх взаємин з товаришами когнітивно складних у соціальній сфері старшокласників (рівні самопрезентації значно вищий і вищий від середнього) свідчить про те, що для них характерний великий обсяг фіксованих рис характеру, які проявляються в міжособовій взаємодії. Моральним поняттям, що їх описують ці старшокласники, властива відповідність даних категорій їхньому психологічному змістові. Ця частина учнів найкраще вміє визначати морально-психологічну сутність людей, що їх оточують. Вони

виявляють гнучкість “накладання” оцінного еталону на особистість, що виступає об’єктом пізнання.

Високий рівень самопрезентації в соціальній сфері може вказувати на значущість останньої для цієї групи школярів. Характерною особливістю самопізнання даної категорії старшокласників є потреба у самовдосконаленні. Аналіз учнівських творів свідчить про усвідомлення ними своїх життєвих планів, про наявність у них осмисленого ідеалу, який орієнтує на самовиховання.

Група когнітивно простих у сфері “соціального Я” старшокласників (нижчий і значно нижчий від середнього рівні самопрезентації) неоднорідна. Тут умовно можна виділити дві підгрупи школярів. До першої підгрупи потрапляють ті, які характеризуються досить високою когнітивною складністю у сфері самовідображення “Я як суб’єкт пізнання” (23 % когнітивно простих у сфері “соціального Я” старшокласників), до другої – ті, які вирізняються відносною когнітивною простотою всіх виділених об’єктів самовідображення (71 %).

Спільним для обох підгруп є те, що когнітивні структури, які забезпечують процес самосвідомості в соціальній сфері, недостатньо розчленовані, бідні за змістом. Якісний аналіз дослідних даних, зокрема творів цих учнів, показав, що їхнє самопізнання і знання ними інших людей поверхові та фрагментарні. Здатність визначати суттєві особливості своєї особистості, як і основні риси характеру, притаманні іншій людині, у них розвинена слабо. Оцінювання цими старшокласниками ровесників і дорослих опосередковано їхнім ставленням до них; вони не усвідомлюють своє справжнє становище в колективі, очевидно, внаслідок дії механізмів психологічного захисту “Я”. Результати спостереження свідчать, що ці старшокласники вирізняються особливостями міжперсональної взаємодії, зокрема прямолінійністю, неадекватністю своєї позиції психічному станові партнерів і ситуації спілкування.

У старшокласників з когнітивно складними структурами спостерігається високий рівень самосвідомості, чітко прослідковується збільшення частоти вживаності описових категорій, зростає гнучкість і змістовність їх використання, підвищуються рівні системності, вибірковості, послідовності та складності

Ідеали когнітивно складних старшокласників порівняно з ідеалами когнітивно простих учнів більш диференційовані, чіткіше виражені структурно. У суб’єктивному уявленні про властивості ідеального “Я” старшокласники першої підгрупи вище оцінюють риси характеру, що стосуються пізнавальної діяльності. Домагання в соціальній сфері, як правило, не стають об’єктом самоаналізу.

Наступним етапом дослідження стало вивчення модальності когнітивного й емоційного компонентів виділених об’єктів самовідображення. Основним методичним засобом тут був опитувальник

А. Р. Петруліте, модифікований для старшокласників. Предметом аналізу служили кореляційні зв'язки між позитивністю когнітивного й емоційного компонентів образу “Я” за аспектами самовідображення, що вивчалися, і соціометричним статусом.

Виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки соціометричного статусу з величиною позитивності емоційного компонента “соціального Я” ($r = 0,211$; $p < 0,01$) та позитивності емоційного компонента “глобального Я” ($r = 0,193$; $p < 0,05$).

Було проведено аналіз особливостей когнітивного й емоційного компонентів за різними аспектами самовідображення залежно від статусів старшокласників. Цій меті служив їх поділ на групи залежно від статусу. Значущість відмінностей визначалася щодо крайніх груп досліджуваних: популярних і непопулярних.

Результати аналізу свідчать, що узагальнений образ “Я” у популярних старшокласників є психоструктурою з високопозитивними, урівноваженими за позитивністю когнітивним та емоційним компонентами, а в непопулярних позитивність слабопозитивного когнітивного компонента вища, ніж позитивність емоційного.

За сферою самовідображення “соціальне Я” у популярних старшокласників висока позитивність емоційного компонента значуще превалює над позитивністю когнітивного. У непопулярних – слабопозитивні емоційний і когнітивний компоненти збалансовані між собою за ступенем позитивності.

Когнітивний дисонанс образу “Я” проявляється в орієнтації на суб'єктивні характеристики динамічності та особистої мінливості, з одного боку, і відносної стабільності, стійкості показників соціально значимого оточення, з другого.

Результати експериментального дослідження дали змогу зробити висновок, що популярні старшокласники більш задоволені собою та результатами своєї діяльності, ніж непопулярні, а також про те, що популярні школярі виявляють вищу пізнавальну активність у сфері “соціального Я” і більшу задоволеність своїм соціальним самовідображенням.

Про важливість сфери “соціального Я” для популярних старшокласників свідчить ще й той факт, що в них позитивність емоційного компонента “соціального Я” значуще превалює над позитивністю цього компонента за сферами самовідображення “Я як суб'єкт пізнання” і “Я як суб'єкт позакласної діяльності”.

Слабкий позитивний кореляційний зв'язок між когнітивною складністю “соціального Я” і “Я як суб'єкт пізнання” може свідчити про те, що для більшості когнітивно складних у сфері “соціального Я” старшокласників характерна порівняно невисока когнітивна складність у сфері самовідображення “Я як суб'єкт пізнання”. Цей феномен у поєднанні з успішністю у сфері взаємодії з іншими людьми виступає

передумовою того, що спілкування є чи не основною формою самоствердження для цієї категорії старшокласників. Включені спостереження також підтвердили цей факт.

Очевидно, висока потреба в спілкуванні спонукає до розвитку здатності правильно відобразити індивідуально-особистісні риси інших людей, саморозуміння та здатності до адекватної міжособової взаємодії. Комунікбельність відіграє роль інструментальної характеристики, стає засобом для дальшого вдосконалення цих здатностей і задоволення потреби в спілкуванні.

Зазначені вище особливості підтверджуються фактами, отриманими за допомогою модифікованого варіанта методу визначення кількісних характеристик особистості в групі за С. А. Будассі (“Якості”).

У дослідженні проаналізовано статеві-вікові особливості образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності. Так, загалом по вибірці сфера “соціального Я” у дівчат когнітивно складніша, ніж у юнаків; когнітивна складність “соціального Я” у дівчат має відносно статичний характер протягом ранньої юності; позитивність як когнітивного, так і емоційного компонентів “соціального Я” у них вища, що свідчить про значущість цієї сфери в їхньому житті. Виявлені статеві відмінності яскравіші у дев’ятикласників, ніж в учнів одинадцятого класу. Цей факт свідчить про те, що протягом ранньої юності ці статеві відмінності стираються.

Отже, емпіричним шляхом було отримано ряд результатів, які дали змогу зробити такі висновки:

1. Рівень когнітивної складності “соціального Я” і високопозитивне ставлення старшокласника до самого себе є показниками популярності учня серед ровесників. Задоволеність своїм соціальним самовідображенням – важливий показник сприятливого становища школяра в групі однолітків.

2. Рівень позитивності, а також взаємодія когнітивного й емоційного компонентів за сферами самовідображення “глобальне Я” і “соціальне Я” у популярних та непопулярних старшокласників якісно відрізняються. За сферою самовідображення “глобальне Я” у популярних і непопулярних старшокласників має також істотні відмінності. За сферою самовідображення “глобальне Я” у популярних школярів високопозитивні когнітивний і емоційний компоненти врівноважені за ступенем позитивності, за сферою відображення “соціальне Я” позитивність емоційного компонента значуще превалює над позитивністю когнітивного. У непопулярних старшокласників рівень спрямованості слабопозитивного когнітивного компонента превалює над рівнем спрямованості емоційного за сферою самовідображення “глобальне Я”. Що ж до “соціального Я”, то для цих школярів характерна збалансованість слабопозитивних когнітивного й емоційного компонентів. При цьому в популярних учнів, на відміну від непопулярних, позитив-

ність емоційного компонента “соціального Я” значуще превалює над позитивністю вищезгаданого компонента за сферами самовідображення “Я як суб’єкт пізнання” і “Я як суб’єкт позакласної діяльності”, що свідчить про значущість сфери соціального самовідображення цих учнів.

3. Популярні старшокласники виразно вирізняються адекватно високим рівнем домагань у самовихованні. Вони більшою мірою, ніж їхні непопулярні ровесники, приймають себе як мету самовиховання. Ці учні планують у майбутньому змінюватися в бажаному напрямку і за рахунок цього наблизити своє “майбутнє Я” до “ідеального Я”, вбачаючи у самовихованні засіб зростання до бажаного рівня.

Для непопулярних старшокласників самовиховання меншою мірою виступає засобом досягнення їхнього “майбутнього Я”. Непопулярні школярі намагаються виховувати в собі далеко не всі ті риси, які їм подобаються, а ті, які подобаються, здаються їм настільки недосяжними, що вони рідко приймають їх як мету самовиховання.

4. Непопулярні старшокласники прогнозують більшу відмінність свого майбутнього образу “Я” від теперішнього, який їх менше влаштовує. Інакше кажучи, можна констатувати певну відчуженість наявного “Я” у непопулярних школярів. Намагання виховувати, формувати себе в бажаному напрямку в них слабше. Цей факт можна інтерпретувати як ознаку нижчої продуктивності самооцінки. Непопулярні школярі сподіваються радше на якісь зовнішні детермінанти свого самозмінювання, ніж на самовиховання. Цим самим їхнє “майбутнє Я” уподібнюється до “фантастичного Я”.

Ступінь прийняття свого “ідеального Я” досить високий як у популярних, так і в непопулярних старшокласників. Отже, не високий ступінь прийняття свого ідеалу, а його дієвість визначає статус школяра в групі ровесників у ранній юності.

5. Популярним юнакам і дівчатам властиве намагання культивувати в собі риси ідеального партнера, тобто риси, притаманні такій людині, з якою в них склалися б ідеальні взаємини, тоді як непопулярні учні мають радше дві низки цінностей: одні риси їм хотілося б бачити в собі, зовсім іншими рисами вони наділяють свого ідеального партнера.

6. Виявлено ряд статевих і вікових особливостей образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності:

а) сфера “соціального Я” у дівчат когнітивно складніша, ніж у юнаків. Когнітивна складність “соціального Я” у дівчат протягом ранньої юності має відносно статичний характер. Позитивність як когнітивного, так і емоційного компонентів “соціального Я” у них вища, що свідчить про значущість цієї сфери в їхньому житті. “Соціальне Я” виступає для більшості популярних серед ровесників дівчат центральною, інтеграційною, смислоутворювальною стороною особистості, має для них чи не найвищу значущість, цінність, підлягає

найбільшому усвідомленню, стає предметом рефлексії, самовиховання. Домагання в цій сфері найбільш значущі. Самоповага більшості популярних дівчат базується саме на переживанні спроможності чи неспроможності в соціальній сфері;

б) розвиток сфери соціального самовідображення юнаків порівняно з дівчатами відбувається з деяким відставанням. Протягом ранньої юності завдяки більш динамічному зростанню когнітивної складності, посиленню позитивності як когнітивного, так і емоційного компонентів образу “Я” юнаків ці відмінності стираються.

Результати дослідження дали змогу конкретизувати розуміння сутності саморегуляції. Експериментально виявлено деякі істотні особливості образу “Я” як регулятора міжособових стосунків у ранній юності, статево-вікові відмінності досліджуваного феномена в межах цього вікового періоду.

Отримані результати допомагають уточнити завдання і послідовність психолого-педагогічної взаємодії учителів, психологів, соціальних педагогів та учнів. Процес становлення і розвитку образу “Я” старшокласників за умови використання отриманих даних стає більш керованим і прозорим. Подальша робота може бути спланована на основі вивчення регіональних відмінностей розглянутих у цьому дослідженні питань.

Література

1. *Боришевский М. И.* Развитие саморегуляции поведения школьников: дис. в форме научн. докл. доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Мирон Иосифович Боришевский. – К., 1992.
2. *Berne E.* Games People Play : The Psychology of Human Relationships / Eric Berne. – New York, 1964.
3. *Leary T. F.* Interpersonal Diagnosis of Personality / T. F. Leary. – New York, 1957.
4. *Lewin K. A.* Dinamic Theory of Personality / K. Lewin. – New York, 1935.
5. *Meece J. L.* Child and Adolescent Deveopment for Educator / J. L. Meece. – New York, 1994.
6. *Monge R. H.* Developmental Trends in Factors of Adolescent Self-Concept / R. H. Monge // *Developmental Psychology*. – 1973. – № 8. – Vol. 3. – P. 382–393.
7. *Rogers C. R.* Client – Centered Theaphy / C. R. Rogers. – Boston, 1965.
8. *Rosenberg M.* Society and the Adolescent Self-Image / M. Rosenberg. – Princeton, 1965.
9. *Swann W. B., Jr.* Self-Traps / W. B., Jr. Swann. – New York, 1996.

© Дмитрова Т. В., Дмитрів М. І.